

NÉMETH FERENC

AZ IFJÚSÁG CÍMŰ LAP SYMPOSION MELLÉKLETE ÉS A SYMPOSION ELSŐ NEMZEDÉKE (1961–1964)

Az újvidéki *Ifjúság*ban Varga László főszerkesztőségének idején¹ látott napvilágot a *Symposion* melléklet,² akkor, amikor a lap tizenkét oldalon, csütörtökönként jelent meg a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat kiadásában, s amelynek élén akkor Farkas Nándor igazgató állt.³ A lap továbbra is a Népi Ifjúság tartományi vezetőségének hetilapja volt (akkortájt tízezres példányszámban jelent meg⁴) szerkesztősége a Vojvode Mišić utca 1. alatt működött, műszaki szerkesztője pedig Krábesz Gréta volt.⁵

Miután beindult a melléklet, 1961 és 1964 között szinte teljes egészében oda összpontosult a lapba érkező irodalmi anyag, s csak itt-ott, elvétve találkozzunk egy-egy szerző „mellékleten kívüli” szépirodalmi közlésével, Sulhóf József,⁶ Deák Ferenc,⁷ Németh István,⁸ Bóka Ferenc,⁹ Milovan Danojlić¹⁰ és Bányai János¹¹ írásával. Éppen ezért, fontossága miatt, a továbbiakban – témánkkal összhangban – csak a *Symposion* melléklet szerzőire, írásaira összpontosítottunk. Amikor 1964. szeptember 24-én (78. számának megjelenése után) megszűnt a *Symposion* melléklet, a lap új, többnyire két oldalon jelentkező irodalmi mellékletét, az *Ifjú műhelyt* Deák Ferenc szerkesztette, több éven át.¹²

A melléklet beindításával egy új, fiatal (korábban csak részben megmutatózó), iskolázott, művelt irodalmi nemzedék lépett az olvasó elé. Egy olyan nemzedék, amelynek tagjai, az újvidéki Ifjúsági Tribün vitaestjein, már korábban, „nem is éppen érzéketlen helyen, s nem is éppen tapintatosan”, osztorozták a vajdasági magyar könyvkiadást, irodalompolitikát, meg az itt megjelenő lapok szerkesztéspolitikáját.¹³ Ezek a fiatalok – mint azt Szűcs Imre epésen jegyzi meg – „sokmindenről teketória, köntörfalazás és széptevés nélkül lerángatták, tépték, szaggatták a tógát, lepedőt, álarcot”¹⁴ bizonyítva, hogy „ami eddig volt, az a vacaknál is vacakabb, szemétnél is szemetebb, mert hát a mi kis szűk vajdasági szellemi égtájunk alatt, úgymond mindent kiadnak, amit csak a lelkiismeretlen csapnivaló pennaforogatók megírnak, rang, kor, tudás és nemtudásra való tekintet nélkül – mivel kritikátlanok, ostobák, gügyék, talpnyalók meg miegymások vagyunk.”¹⁵ Olyan időben indult be a *Symposion*, amikor a *Magyar Szóban* már megjelent a *Kilátó* című kulturális melléklet, amikor már „szabadabb és egyre élénkebb” lett a közélet,¹⁶ s amikor a sajtóban már „merészebb” írások is napvilágot láthattak.¹⁷

Ez elsősorban a társadalmi-politikai átalakulás függvénye volt, ugyanis 1961 és 1964 között az ország jelentős változásokon esett át.¹⁸ Sikertelenül jelentős ütemben növelni a gazdasági fejlődést meg a kivített, 1962-ben került sor a kivített serkentő úgynevezett első gazdasági reformra, s ebben az időszakban alakulnak az első nagyobb ipari vállalatok.¹⁹ 1963. április 7-én, a reformtörekvéseknek megfelelően, az ország új alkotmányt kapott, 1964 májusában pedig egy újabb gazdasági reform vette kezdetét.²⁰ Politikai téren beindult egy fontos, deatizációs folyamat, ezzel párhuzamosan pedig az öngazgatású szocialista rendszer fejlesztése.²¹ A második ötéves terv (1957–1961) sikeres teljesítése kihúzta az országot az elmaradottságból, és Jugoszlávia felzárkózott a közepesen fejlett agráripari államok sorába.²² Ez objektíven hozzásegített a társadalmi viszonyok még intenzívebb alakításához, változtatásához.²³ Jugoszlávia a külpolitika terén is aktív szerepet vállalt, mindenekelőtt az el nem kötelezett országok tömörítését illetően, melynek egyik fontos eredménye az 1961 szeptemberében megtartott Belgrádi Konferencia volt.²⁴ 1963-ban ugyanakkor lezárult egy többéves (1948 óta tartó) „hidegháborús” folyamat a Szovjetunióval meg a keleti tömb többi országával, s ennek eredményeként Jugoszlávia normalizálhatta velük kapcsolatait.²⁵

A melléklet, amelynek első száma 1961. december 21-én jelent meg a lapban, két oldalon, a *symposion*²⁶ (sic!) címet viselte, nyilván Plátón *Symposiuma* nyomán.²⁷ Egyébként e görög szó egyik értelme a „lakoma”, „magasabb színvonalú beszélgetés”, „tudományos tanácskozás”,²⁸ amelyet a melléklet elindítói az olvasókkal mindenekelőtt a kritikáról, az irodalomról és a művészetéről szándékoztak folytatni. Első 42 számát (1961. december 21. – 1962. december 20.) Tolnai Ottó szerkesztette, a 43. számtól a 78. számig (1963. január 1. – 1964. szeptember 24.) pedig Bosnyák István.²⁹ Tolnai Ottó szerkesztése idején (1–42. sz.) a melléklet feltüntetett munkatársa volt Bányai János, Domonkos István, Fehér Kálmán és Koncz István, majd Bosnyák István idejében a szerkesztőbizottság tagja volt előbb Bányai János, Bosnyák István, Domonkos István, Gerold László és Utsi Csaba (43–59. sz.), utóbb pedig Bányai János, Bosnyák István, Fehér Kálmán, Végel László és Vlaovics József (60–78. sz.).³⁰ A *Symposion*ba mintegy 60 szerző írt, fordított, s csaknem ugyanannyi képzőművész, grafikus jelentkezett alkotásaival.³¹ Kezdetben két,³² három,³³ öt,³⁴ végül hat oldalon³⁵ jelent meg. Eleinte hetenként,³⁶ majd kéthetenként³⁷ jelentkezett (nyáron, június vége és szeptember eleje között szünetelt).

Arról már szóltunk, hogy a *Symposion* munkatársainak egy része (a *Symposion* első nemzedékének törzsgárdája), Bányai János, Bosnyák István, Brasnyó István, Domonkos István, Fehér Kálmán, Gerold László, Gion Nándor, Gobby Fehér Gyula, Ladik Katalin, Molnár Cs. Attila, Papp Miklós, Papp Tibor, Tolnai Ottó, Utsi Csaba, Végel László, Vetró Ferenc (Kis Jovák Ferenc), Vlaovics József és Koncz István már a melléklet beindítása előtt munkatársai voltak a lapnak, s 1961 decembere után hozzájuk társult még egy csoport fia-

tal: Gulyás József, Torok Csaba, Dóró Sándor, Varnusz Erzsébet, Utasi Mária, Vicei Károly, Jung Károly, Virág Gábor, Balogh István, Mitró Zoltán (Várady Tibor), Molnár Mária és mások.³⁸ Ugyanakkor eredeti írással vagy műfordítással itt-ott jelentkeztek a korábbi nemzedék tagjai is, többek között Németh István, B. Szabó György, Bori Imre, Ács Károly, Burány Nándor, Dési Ábel, Dudás Kálmán, Fehér Ferenc és Sinkó Ervin.³⁹ Tekintélyes számú idegen szerző nevével is találkozunk a mellékletben, ami a környező irodalmak, illetve a világirodalmi történések felé irányuló figyelmet példázza.⁴⁰ Ugyanakkor nem kevés azoknak a képzőművészeknek a száma sem, akikkel cikkben foglalkozott a lap, vagy akiktől egy-egy alkotást közölt.⁴¹

A melléklet írásaiban, rovataiban teljesedett ki a szerkesztői koncepció. Az *ex libris*ben könyvkritikát hozott, a *panorámában* szemlélte a szerb és az idegen nyelvű lapokat és folyóiratokat, a *szakállszárítóban* kipellengérezte a vajdasági magyar sajtó fonákságait, elírásait, a *Symposion galériájában* jeles képzőművészek alkotásait, pályafutását méltatta, a *film*, a *színház*, a *rádió* és a *tévé* rovatban a legújabb hazai és külföldi produkciókat ismertette, a *bemutatjuk* rovatban a világirodalom egyes szerzőit hozta, az *első írásban* kezdő tollforgatók mutatkoztak be első, sikerültebb alkotásaikkal, a *vers*, *verssor*, *versszak* rovatban pedig verselemzéseket közölt. A szépirodalmi megnyilatkozások (líra, próza) mellett jelentős volt a kritika műfajának (sőt: több válfajának) színvonalas ápolása, kibontakoztatása, a könyv- és képzőművészeti kritikától kezdve a színi-, rádió- és tévékritikáig. Méghozzá olyan szinten és olyan mértékben, amelyre korábban nem volt példa sem a lapban, sem pedig a vajdasági magyar irodalomban. Sokatmondó adat, hogy a melléklet 78 számában mintegy 50 könyvkritikát, 33 filmkritikát, 25 színikritikát, 12 képzőművészeti kritikát és 6 rádiókritikát közölt.⁴² A „hangoskodó-bunkózó” melléklet bírálatainak (néha) kíméletlen hangneme, illetve súlyos minősítései miatt (amelyek mellőzték a tekintélytisztelést, és csak az irodalmi értékre, minőségre esküdtek) érték e nemzedéket csakhamar az „öregék” részéről az első támadások. Így lettek ők „titánkodó anti-magyarok”, „antiszocialista meddő entellektüelek”, akik ontották „a minősítő jelzők dühös áradatát”.⁴³ Holott, Varga László megfogalmazása szerint e nemzedék volt „az egyetemi polgároknak egy fiatal, kompakt csoportja, amelynek úgyszólván csak papírt és ceruzát kellett adni, és máris helyet kértek maguknak a vajdasági irodalom ege alatt”.⁴⁴

Egy irodalmi nemzedék „új hangja”

Hogy pontosan mit is akart a *Symposion*-nemzedék, milyen hitvallással indult, azt nem tette közzé tételesen a melléklet első számában,⁴⁵ ám úgy tűnik, hogy csaknem ugyanazt, mint az idő tájt egy csoport fiatal zágrábi író,⁴⁶ akik-

nek kiáltványát a *Symposion* csaknem egy teljes oldalon közölte.⁴⁷ Ebben az alábbi követeléseket olvassuk: „Olyan irodalmat, amely élénken és tevékenyen kiveszi részét napjaink társadalmi és politikai eseményeiből, tehát olyan irodalmat, amely társadalmi kötelezettséget vállal. Eszerint olyan írókat is, akik kötelezettség-vállalása művészi alkotásaiban valósul meg, és nem társadalmi státusukban.

Az akarjuk, hogy a mai korszerű irodalmunk megtartsa kontinuitását a hagyományokkal, a múlt tagadhatatlan értékeivel, de hogy ugyanakkor lépést tartson a jelen világirodalmának céljaival és megvalósulásaival. Legyünk modernek, de a magunk módján modernek. [...]

Mindazok ellen vagyunk, akik címkeként ragasztják irodalmunkra az eszmeiséget, azok ellen, akik az irodalomban nagy szavak, idegen gondolatok, emlékművek és ereklyék mögé rejtik saját tehetségtelenségüket, gondolati és művészi imagináció-hiányukat, meggyalázva ezáltal a szavakat, a gondolatokat, az emlékműveket és az ereklyéket. [...]

Ellenezzük a hazug modernizmust, amely elnagyolt és értelmetlen szerkezetekben, badar és megkésve importált formalista kísérletezésekbe éli ki magát, ellenezzük az esztelen elembertelenedett absztrakciót. De ugyanakkor ellenezzük a szocialista realizmus előírta lakkozott hősöket, »az emberi lelkek mérnökeit«, általában az irányított irodalmat. [...]

Azt akarjuk, hogy az író társadalmi és magánéletét szigorúan válasszák el irodalmi alkotásaitól. Hogy az irodalomról, mint olyanról, külön tárgyaljunk; az író értékelése munkássága alapján történjék, ne társadalmi funkciója alapján.

Az irodalmi alkotások értékelésében mi ellenezzük a társadalmi és kispolgári szempontokat. Ellenezzük, hogy egyes embereket, akik irodalmi tevékenységüket társadalmi érvényesüléssel, szerkesztői fotelekkel és szájhősködéssel szereztek – irodalmi alkotásaik pedig nem állják ki a komoly kritika értékelését –, hogy ezekről a nyilvánosság előtt írókként beszéljenek.”⁴⁸

A *Symposion*-nemzedék hitvallása nagyon egybecseng a zágrábi írók nézeteivel, követeléseivel, annál is inkább, mert Bosnyák István megfogalmazása szerint „a *Symposion*-generáció a kezdet kezdetétől fogva – a külső látszat ellenére – nem az »irodalomért« szállt síkra, hanem egy levegősebb, tisztább, élhetőbb emberi atmoszféráért: a szellemi igényesség, anti-provinciális kultúrigény, korszerűbb irodalom követelésének leple alatt a korszerűbb, emberibb élet igénye rejtőzött”.⁴⁹ Egy másik helyen pedig így fogalmazza meg a fiatalok hozzáállását: „Nem tartunk lehetségesnek semmiféle együttlevést, egy húron pendülést, szellemi szimbiózist a jugoszláviai magyar értelmiségiek és quazi-értelmiségiek azon táborával, melyet mi legszívesebben *tópartinak*, mások pedig *regionalistának* hívnak. [...]

Meddőnek bizonyult minden olyan törekvés, mely bennünket »szellemi koegzisztenciára« igyekezett ösztönözni a nevezetes táborral. [...] Különállásunk, izoláltságunk indítékai közt tehát nincsenek biológiaiak, éppúgy mint

ahogy foglalkozásbeliek sincsenek, de annál nagyobb számban vannak olyanok, melyek az igényesség-, a szenzibilitás- és életérzésbeli különbségekből erednek. (...) A *langyosság*, a mozdulatlansággal felérő *mérsékletesség* és *megálapodottság* nekünk nem konvenió; hogy ezt elkerüljük, kerülnünk kell a kompromisszumkötést mindazzal, ami tőlünk idegen. Csak így produkálhatunk valamit, csak így nyerhet ténykedésünk az egyénitől általánosabb értelmet. Csak így valósíthatjuk meg eredeti célkitűzésünket, ti. a provinciális bezárkózottság, a templomtorony-perspektíva *radikális* felszámolását és egy új, a jugoszláv szellemi élet vérkörében keringő magyar kultúra megteremtését.”⁵⁰

A Symposion-nemzedék tagjai új hangot hoztak a költészetbe is, s ezt három példával illusztrálhatjuk: Tolnai Ottó: *Doreen 2*, Ladik Katalin: *Az Androgyn* és Domonkos István: *Kontrapunkt* című versével. Mindhármát, mint „Új verseket”, Bosnyák István tette beható elemzés tárgyává, mondván, hogy azok „új minőséget jelentenek, megjelenésük eseményszámba megy”.⁵¹

igaz különben sincs sose kedvem
 abbahagyni a verset
 hogy legalább a versben
 nyújtózkodhassak
 186 centiméteremnek kicsi
 ez a szoba
 alacsonyak ezek az utcák
 még a takaróm is rövid
 és különben sem szeretem
 a rövid bolha-fürge verseket
 félek a vers szélétől
 félek a vers végétől
 félek

(Tolnai Ottó: *Doreen 2*, részlet)⁵²

a düh
 fekélyes szirmait meresztgető
 bozótja zsíros szemgödreinkben
 mocsár piheg hol tej folya el
 (hüllők sétája iszappal telt emlőinken
 rothadt mégis ismerős kezek)
 a folyókhoz úzve karjaink
 s így tisztára mosva
 a kagylókban megzizzennek a fogak
 s már kóstolgatjuk sebeinket
 bimbós nyelvünk fröccsenő gyökér

(Ladik Katalin: *Az Androgyn*, részlet)⁵³

mert mi a való:
 míg írom ím e versemet,
 a deszkafalon át hallom
 az újságíró s az ács
 hogyan horkolnak, szellentgetnek.
 S az angyalokat csak kitaláltam,
 nem a sorok miatt,
 azt hittem angyallal
 szebb a hó, a füst, a házak, a szénnyomok,
 azt hittem Noé bárkája a vers
 benne az értelem; bűn és tévedés,
 a megnevezhetőt a megnevezhetetlennel
 ezért gyakran felcseréltem
 (Domonkos István: *Kontrapunkt*, részlet)⁵⁴

Az új, szokatlan hang a melléklet kritikáiban is megszólalt, amelyeket „durva, dorongoló, kalapácsos”⁵⁵ stílusúnak minősítettek, „nem éppen válogatós szótárúnak”,⁵⁶ „keménynek”.⁵⁷ De ez abból a felfogásból adódott, hogy a *Symposion*nak „az adott körülmények között a lehető legkritikusabban kell viszonyulnia mindahhoz, ami a világban történik”,⁵⁸ ebből adódott egy állandó, felfokozott „hadiállapot”,⁵⁹ hiszen a nemzedék tagjainak felfogása szerint „abban a pillanatban, amikor a *Symposion* elveszti kritikus élet, rugalmas kritikai álláspontját mindennel szemben – létezése értelmét is elveszti”.⁶⁰ Egyébként éppen e nemzedék volt az, amely a vajdasági magyar irodalomban meghonosította a színvonalas, kompromisszumot nem ismerő, értékközpontú irodalomkritikát.

*A kritika, mint a dilettantizmus elleni fegyver,
 avagy harc az irodalmi és művészi értékekért*

Sinkó Ervin egyik emlékezetes megállapítása szerint „minden nagy szellemi cselekedet azzal kezdődik, hogy megbotránkoztatást vált ki és jaj annak, aki megbotránkoztat, de nincs termékenyebb valami, mint éppen a botránkoztatás.”⁶¹ Nos, ennél aligha találtunk volna találóbb idézetet a *Symposion*-nemzedékre vonatkozóan, hiszen a dilettantizmust, provincializmust ostromozó írások, kritikák valóban megbotránkoztatást váltottak ki a közvélemény egy részében, különösen a közvetlenül érintettekénél, miközben arról tettek tanúbizonyságot, hogy egy csoport fiatal új alapokra helyezte a kritikát, vagy mondjuk úgy: magasra tette a lécet az irodalmi és művészeti értékek elbírálásánál. Mint Varga László írja, „a sokat emlegetett provincializmus elmarasztalásával a *Symposion* egy, a vajdasági magyar irodalomban fedetlen területét igyekezett átfogni”.⁶²

A kritika vezérelve az volt, hogy „ne az író, ne az embert, hanem a könyvét bíráljuk”, pontosabban, hogy a „nem irodalmi, nem művészi, nem esztétikai mércéket az irodalmi, művészi, esztétikai értékek felmérésénél egyszer s mindenkorra vonjuk ki a forgalomból”.⁶³ (A korábbi irodalomkritika egyik legnagyobb hibájaként jelölték meg, hogy fejet hajtott „az irodalmon kívül szerzett tekintélynek, a nem irodalmi érdemeknek”.⁶⁴) Egyébként a kritikáról mint műfajról a melléklet többször is értekezett (*Kritika és kegyelet*,⁶⁵ *A kritika határvonala*,⁶⁶ *Lapok és kritikusok*⁶⁷ stb.). A *Symposion* melléklet legfőképpen két rovatában, az *ex libris*ben és a *szakállszárító*ban pellengérezte ki az irodalmi állértékeket, a gügyeségeket és publicisztikai melléfogásokat.

Az *ex libris*ben közölt kritikák nagy részét egyenes sértésnek vették az idősebb írónemzedék tagjai, és ezekből gyakran sajtóvita kerekedett. Bori Imre *Vajdasági ég alatt* című antológiájáról írja a rovat anonim szerzője, „hogy ijesztően alacsony színvonala” van, s hogy Bori „a jugoszláv modernnekhez nem tudott igazán, tartósan közelférközni. Nem találta meg az embert.”⁶⁸ Gál László *Ispiláng* című verseskötetéről, hogy versei „visszaesnek a szigeti népszínműves, »batyubálás«, szegény halászlegény dallikázásához.”⁶⁹ Zákány Antal *Varázslatáról*, hogy „költészetének gondolati világa zavaros, világképe kiegyensúlyozatlan, elkeseredettségét pedig inkább mint gondolati fekélyt fogjuk fel s nem mint meggyőző érzésvilágot.”⁷⁰ Dési Ábel *A remény elve* című verseskötetét méltatva, a lap kritikus megállapítja, hogy fogalomvilága dogmatikus, s hogy versei „a dilettáns fogalmával érintkező költő faragványai.”⁷¹ Németh István *Lepkelánc* című kötetéről úgy ír a rovat, mint „igénytelen, kis füzetről”,⁷² Fehér Ferenc *Az én nyuszim* című verses-füzetében pedig a kritikus szerint „sok-sok hamis, affektált, mímelt hangot észlelhetünk.”⁷³ Cséperől és Debreczeniről úgy vélekedtek, hogy „két írogató emberrel állunk szemben, akik becsöppentek egy világba, mellyel nem tudnak mit kezdeni.”⁷⁴ Sorolhatnánk tovább a lesújtó minősítéseket, amelyek nem maradtak visszhangtalanul. Ebből alakultak ki a különféle viták, támadások nemcsak egy-egy szerző, hanem az egész nemzedék ellen. Pedig a fiatalok nézete irodalomkritika tekintetében világos volt: „ha az író megírta művét, akkor már nem magánügyről van szó, ott a műről van szó.”⁷⁵ Sztancsics András szerint Bányai János írásait „idegen szavak szótára segítségével” kell olvasni,⁷⁶ Fehér Ferenc véleménye szerint pedig Tolnai Ottó „kulturálatlanságban, nem-irodalmi módszerekkel való hadakérozásban túltesz minden.”⁷⁷ Csépe Imre szerint „a Symposionnak nincs olvasótábora, mert az írásokat, melyek ott megjelennek, nem lehet megérteni”,⁷⁸ s „a Symposiont elköne tőrüni.”⁷⁹ Egyébként is, szerinte Domonkos István „belenéz a tükörbe, oszt leírja magát. Meg azt is, hogyan megy kakáni.”⁸⁰ Gál László sértődötten tette fel a kérdést: „Hogy mernek azok kritikát írni, akik még nem is alkottak semmit?”⁸¹ Az ilyen és ehhez hasonló torzsalkodások lassan sajtóháborúvá fajultak. Így alakult ki a Tolnai-Bogdánfi-vita,⁸² a Csépe-Bosnyák-vita⁸³ stb.

Olyannyira elfajultak a dolgok, hogy a *Symposion* egyik kritikájára, megfelelő gunyoros hangnemben már a *Magyarzó Pistike* rovat is reagált,⁸⁴ sőt, az anyalap, az *Iffúság* humorrovata is kifigurázta Tolnai Ottót, azzal együtt pedig a *Symposion* kritikáit („Gál László pocsek költő”, „Fehér Ferenc pocsek költő”, „Köpeczky és Sáfrány pocsek írók” stb.).⁸⁵ A teljes *Symposion*-mozgalmat is heves támadások érték a sajtóban. Többek között Sztancsics András,⁸⁶ Bálint István,⁸⁷ Bori Imre,⁸⁸ Vébel Lajos,⁸⁹ Gál László⁹⁰ a *Magyar Szóban*, Kolozsi Tibor,⁹¹ Urbán János⁹² a *7 Napban*, Tomán László⁹³ és Fenyő Árpád⁹⁴ a *Dolgozók* irodalmi, kritikai és művészeti rovatában, a *Visszhangban* emelték fel szavukat ellene. De a fiatal kritikusok nemzedéke elvű maradt és kitarított, miközben magyarázkodnia is kellett: „Hogy bennünket a lebunkózás szándéka vezet, az nem áll. [...] A jövőben is le kell bunkóznunk [...] minden rossz könyvet, amelyben nincs semmi művészi. Tehát nem minden vajdasági könyvet! De ha rossz könyv jelenik meg, azt éles hangon kell megbírálni, őszintén, ahogy azt az ember érzi a könyv elolvasása után. Nem az a szándékunk, hogy bunkózzunk és félre vele mindent ami vajdasági, hanem hogy irományok helyett irodalmat kapjon az olvasó a kezébe. [...] sokkal szívesebben foglalkoznánk nem ilyen, hanem jó könyvekkel, mert sokkal többet tanulnánk mi is és a fiatal olvasóközönségünk is, amelynek írunk. Nem tölt el bennünket valami különösebb elragadtatás, ha ilyen munkával foglalkozunk.”⁹⁵

Az *ex libris*ben azonban nemcsak negatív, hanem pozitív kritikák is helyet kaptak. Egyik ilyen könyvbírálat Sinkó Ervin *Magyar irodalom* című tanulmánykötetéről szólt,⁹⁶ amely az anonim kritikus szerint akkortájt „a jugoszláviai magyar irodalom egyik legjobb, legúttörőbb könyve”⁹⁷ volt. Itt szükséges még elmondani, hogy a rovatban nemcsak vajdasági magyar, hanem délszláv meg külföldi szerzők köteteivel is foglalkoztak.

A másik rovat, amely keményen bírálta a provincializmust,⁹⁸ dilettantizmust, lapjaink elírásait, butaságait, a *szakállszárító* volt. Itt kerültek terítékre a *Magyar Szó*, a *7 Nap* és a *Dolgozók* (el)írásai, újságírói bicsaklásai, érthetetlen gondolatai (melyekből az idő tájt is akadt bőven), s amelyeket a rovat anonim szerkesztője megfelelő (cinikus) kommentárral látott el. E rovat reagált az időnkénti sajtótámadásokra is, de alapjában véve a problémák csakis abból adódtak, hogy a *Symposion*-nemzedék tagjai „kétségbe merészelték vonni néhány elkényeztetett művész-sérthetlenség alkotásának művész-voltát.”⁹⁹ Végül is Tomislav Ladannak kell igazat adnunk, aki a kritikáról szólva megállapította: „Senki sem háborog, ha alaptalanul dicsérik, de sokan valósággal dühbe gurulnak, amint valami ici-picit kifogásolnak náluk.”¹⁰⁰

Nyitás a környező irodalmak és a világirodalom felé

A *Symposion* melléklet két fontos rovatában tekintett a környező irodalmak és a világirodalom felé: az *ex libris*ben, valamint a *panorámában*.

Az elsöben a délszláv irodalom produkciójával meg a világirodalom alkotásaival foglalkozott leginkább, a másodikban pedig a délszláv, illetve a külföldi lapokat, folyóiratokat szemlélte.¹⁰¹

A délszláv szerzők közül többek között bemutatta és méltatta Miroslav Krleža,¹⁰² Zoran Mišić,¹⁰³ Marija Čudina,¹⁰⁴ Vlado Gotovac,¹⁰⁵ Svetozar Petrović,¹⁰⁶ Sveta Lukić,¹⁰⁷ Jovan Hristić,¹⁰⁸ Vasko Popa,¹⁰⁹ Vladan Desnica,¹¹⁰ Miodrag Pavlović,¹¹¹ Stanislav Vinaver,¹¹² Slobodan Novak,¹¹³ Velimir Lukić,¹¹⁴ Isidora Sekulić,¹¹⁵ Oto Bihalji-Merin,¹¹⁶ Tomislav Ladan,¹¹⁷ Dušan Matić¹¹⁸ és Miloš Crnjanski¹¹⁹ műveit.

A magyar írók közül bemutatásra került Déry Tibor,¹²⁰ Szerb Antal,¹²¹ Somlyó György,¹²² Németh László,¹²³ Illyés Gyula¹²⁴ és Pándi Pál¹²⁵ munkája. A könyvkritikák műfaját a mellékletben leginkább Bányai János, Gerold László, Gion Nándor, Utasi Csaba, Végel László és Tolnai Ottó ápolták.¹²⁶

A világirodalom szerzői közül pedig a rovat olvasó-közelbe hozta Samuel Beckett,¹²⁷ Henri Lefebvre,¹²⁸ Oszip Mandelstam,¹²⁹ Leon Edel¹³⁰ és Perse Saint-John köteteit. Mindemellett jelentősnek és fontosnak mondható a *Symposion* melléklet gárdájának műfordítói tevékenysége,¹³¹ melynek köszönhetően (egy-egy vers vagy próza- és esszéészlet erejéig) a vajdasági magyar olvasók betekintést nyerhettek Miroslav Krleža,¹³² Milivoj Slaviček,¹³³ Branko Belan,¹³⁴ Vera Blagojević,¹³⁵ Dobrica Ćosić,¹³⁶ Branislav Petrović,¹³⁷ Slavko Mihalić¹³⁸ vagy Burbank Baedeker,¹³⁹ Joyce Cary,¹⁴⁰ Ivon Coenca,¹⁴¹ Ivan Slamnig,¹⁴² Alan Dugan,¹⁴³ Lawrence Durrell,¹⁴⁴ Aldous Huxley¹⁴⁵ meg Helmut Heissenbüttel¹⁴⁶ irodalmi munkásságába. Időnként – folytatva az *Ifjúság* korábbi gyakorlatát –, rövid életrajzi ismertetőt is adtak a szerzőkről.¹⁴⁷ A környező népek irodalmára meg a világirodalomra való odafigyelés annál is inkább fontos volt, mert az idő tájt nagy gondot jelentett a tankönyvhiány, nem voltak irodalmi szöveggyűjtemények, hiányoztak az irodalmi forrásmunkák. A fiataloknak nem volt sem alkalmuk, sem lehetőségük megismerkedni a modern irodalom külföldi alkotásaival. Az irodalomtanítással kapcsolatosan, 1964-ben, az *Ifjúság* egy körkérdés nyomán tényként szögezte le: „Nem foglalkozunk a mai jugoszláv irodalommal, a világirodalom legújabb alkotásaival.”¹⁴⁸ Nos, ilyen vonatkozásban is hézagpótló és fölöttébb hasznos volt a *Symposion*-nemzedék igyekezete, hogy a melléklet hasábjain mind több délszláv és külföldi kortárs író vonultasson fel.

Méltatva a *Symposion*-nemzedék nyitását a környező irodalmak és a világirodalom felé, Varga László, a lap főszerkesztője a többi között két erényét emelte ki a mellékletnek.¹⁴⁹ Az egyik az volt, hogy a környező irodalmak, konkrétan a délszláv irodalmak felé való nyitást a „szellemi integráció”

konkrét lépéseként értelmezte, mondván, hogy „a Symposion gárdája komolyan nemcsak vallotta, hanem terítékre is vitte a jugoszláv szocialista szellemi integráció gondolatát [...] akkor, amikor ez még nem volt a közvetlen szellemi akció fókuszában.”¹⁵⁰ A másik pedig a világirodalom felé való nyitás volt, melynek köszönhetően „a *Symposion* révén bekerült a köztudatba, elsősorban a középiskolások körébe, egy csomó név, irodalmi mű és gondolat, olyan, amely egyébként az irodalomoktatás programja révén nehezen jut el a felcseperedő nemzedékhez.”¹⁵¹

A nyitás természetesen nemcsak az irodalmi szféra felé történt, hanem más művészeti ágak, a film-, a színház- és a tévéalkotások felé.

A *film* rovat, amelyet többnyire Vlaovics József istápolt, beszámolt és méltatta a legújabb hazai és külföldi alkotásokat, így Akira Kurosawa,¹⁵² François Truffaut,¹⁵³ Billy Wilder,¹⁵⁴ Ingmar Bergman,¹⁵⁵ Jean-Luc Godard,¹⁵⁶ Alfred Hitchcock,¹⁵⁷ Michelangelo Antonioni¹⁵⁸ vagy Francesco Rosi¹⁵⁹ legújabb filmjeit. Emlékezetes marad, hogy egy alkalommal, a rovat-szerkesztő nem kevesebb, mint hat szerzőt (Bányai János, Bosnyák István, Fehér Kálmán, Gerold László, Gion Nándor és Utasi Csaba) kért fel egyszerre, hogy írjanak filmkritikát Billy Wilder *Az Appartement* című filmjéről.¹⁶⁰ A méltatások meg is jelentek a mellékletben, s érdekessége, hogy a hat szerző hatféleképpen fogalmazta meg véleményét a Wilder-filmről.¹⁶¹ Egyébként Vlaovics József (és a már említett szerzők) mellett a filmkritikát mint műfajt Papp Tibor,¹⁶² Varnusz Erzsébet,¹⁶³ Végel László¹⁶⁴ és Virág Gábor¹⁶⁵ istápolták.

A *színház* rovat újvidéki, szabadkai, belgrádi vagy éppen budapesti bemutatókról számolt be egy-egy színikritikával, Miroslav Krleža,¹⁶⁶ Samuel Beckett,¹⁶⁷ Jean Paul Sartre,¹⁶⁸ Bertolt Brecht,¹⁶⁹ Federico García Lorca,¹⁷⁰ George Bernard Shaw¹⁷¹ vagy Dušan Matic¹⁷² meg Branislav Nušić¹⁷³ darabjainak bemutatójáról. Krleža *Lédájának* szabadkai bemutatójáról, 1963-ban Bányai János és Bosnyák István közösen írtak színikritikát.¹⁷⁴ Akárcsak egy másik alkalommal Bosnyák István és Utasi Csaba.¹⁷⁵ Ugyanakkor Brecht *Koldusoperájának* szabadkai bemutatójáról három szerző (Utasi Csaba, Gerold László és Gion Nándor) írt külön-külön színikritikát.¹⁷⁶ Egyébként a lap munkatársai közül (az említettek mellett) színikritikával jelentkezett még Papp Tibor,¹⁷⁷ Brasnyó István¹⁷⁸ és Varnusz Erzsébet.¹⁷⁹

A *rádió* rovatban főképpen Gerold László uralta a kritika műfaját. Ő méltatta többek között Jean Cocteau *Búcsú* című monodrámájának előadását az Újvidéki Rádióban,¹⁸⁰ Fehér Ferenc *Éva naplója*¹⁸¹ és Lévy Endre *A négy fiú* című hangjátékát,¹⁸² valamint Saffer Pál *A pantheoni szobrok titka* című hangjátékát.¹⁸³

Végezetül, valóságos kuriózumnak számít Papp Tibor, aki, úgy tűnik, a tévékritika egyik úttörője volt nálunk, tekintettel arra, hogy a mellékletben bírálatot írt a Zágrábi Televízió egyik vígjátékműsoráról.¹⁸⁴

A kritika műfajai közül a melléklet munkatársai a *vers*, *verssor*, *versszak* rovatban szorgalmasan ápolták a verskritikát is. Bosnyák István Illyés Gyula *Doleo, ergo sum* című versét elemezte,¹⁸⁵ Gerold László Kosztolányi Dezső,¹⁸⁶ Juhász Gyula,¹⁸⁷ Macuo Basó¹⁸⁸ és Karinthy Frigyes¹⁸⁹ egy-egy költeményéről írt, Utasi Mária Li Taj-po¹⁹⁰ és Szabó Lőrinc¹⁹¹ egy-egy költeményéről értekezett, Utasi Csaba pedig Ven Ting-jün¹⁹² költeményét mutatta be az olvasóknak.

Viták a társadalmi és irodalmi élet időszerű kérdéseiről

„Pusztá az az élet és szomorú az az idő, mely nem szüli meg a jövő álmodozóit és látnokait”¹⁹³ – állapította meg egykor Dobrica Ćosić, s ez a megállapítás, lehet, hogy részben a *Symposion*-nemzedékre is vonatkozott, azzal a kiegészítéssel, hogy náluk előtérbe került a konkrét tenniakarás. Mint Végel László mondta, „a mi társadalmunk már nem az áldozatot követeli meg tőlünk, hanem elsősorban az alkotást várja el, s ezt várjuk el mi is önmagunktól – a szót világgá s a világot szóvá kell változtatnunk.”¹⁹⁴ S valóban, túllépve a melléklet publikálási keretét, a *Symposion*-nemzedék tagjai az újvidéki Ifjúsági Tribün lehetőségeivel élve, látogatott, éjszakába nyúló vitaesteket kezdeményeztek és szerveztek az akkori társadalmi és irodalmi élet legidőszerebb kérdéseiről, amelyeket azután kivonatosan a *Symposion*ban is ismertettek. Ez voltaképpen egybecsengett a *Symposion* vezérgondolatával: „túlhaladni a tegnapot és a márt, részt vállalni a világ (nálunk ezt úgy mondjuk, hogy a társadalom) megváltoztatásában.”¹⁹⁵ Az Ifjúsági Tribün jelentőségéről korábban már szóltunk, hiszen fontos közönségnevelő és véleményformáló szerepe volt, de ide kívánczik az a megállapítás is, hogy Újvidék jelentős ifjúsági vitafórumának 1958-tól magyar szerkesztősége is volt, hogy ott heti rendszerességgel tartottak irodalmi, társadalmi, művészeti tárgyú vitaesteket. Mint Végel László nyilatkozta, „gazdag, intenzív és izgalmas” volt akkortájt a Tribün műsora,¹⁹⁶ az estek pedig „néha tolakodóan hangoskodóak és fiatalosan egyoldalúak”.¹⁹⁷ „Mi a megbotránkoztatást is vállalni mertük és merni akartuk” – mondta egy alkalommal a Tribün munkájával kapcsolatosan Végel.¹⁹⁸ Nos, 1961 decembere és 1964 szeptembere között legalább négy olyan rendezvényre/rendezvénysorozatra került sor, amelyet a *Symposion* szerkesztősége az Ifjúsági Tribünnel közösen szervezett. Ezekon komoly társadalmi-kulturális kérdések kerültek megvitatásra.

Az első komolyabb és mindenképpen legemlékezetesebb „a jugoszláviai magyar entellektüel” vita volt 1962 márciusa és májusa között. Ennek felvezető írása Antun Šoljan *Az entellektüel ma* című esszéje volt.¹⁹⁹ A vita indítékait és célját Végel László tárta fel az olvasóknak: *A jugoszláviai magyar entellektüel* című írásában.²⁰⁰ Végel elmondta, a vita célja, hogy a felvetett kérdéskör-

ben választ adjon bizonyos kérdésekre, s ezekre a válaszokra főképpen a fiataloknak van nagy szükségük.²⁰¹ Mint mondta, „a gyökeresen megváltozott életformák, a társadalmi feltételek gyökeresen megváltoztatják a jugoszláv magyar entellektüel funkcióját. Új valóság szemlélet születik – új viszony a világgal –, amely komplexumnélküli, tehát a provinciális gondolata, a mentalitásban és az alkotásban – a kisebbségi helyzet ellenére is – potenciálisan távol áll tőlünk, idegen fogalom, mert nélkülözi a szükségszerűség mozzanatát.”²⁰² Végel azt is beharangozta, hogy a vitában várhatóan részt vesz Balla László, Bányai János, B. Szabó György, Farkas Nándor, Herceg János, Major Nándor, Nagy József, Olajos Mihály, Sinkó Ervin és Tolnai Ottó.²⁰³

A továbbiakban a *Symposion* közölte Sinkó Ervin *Az entellektüelről, a jugoszláviai magyar entellektüelről*²⁰⁴ szülő előadás szövegét, amelyben, többek között, a változások szükségszerűségét hangsúlyozta: „Mi magyarok és nem magyarok, az előtt a földadat előtt állunk ma, itt, hogy megteremtjük azt az új kultúrkörzetet, amelyik lehetségessé teszi, hogy az entellektüel kiszabaduljon a maga kaszti bezárkózottságából anélkül, hogy bármit is feladjon.”²⁰⁵ Herceg János *A régi vajdasági értelmiségiről* fejtette ki véleményét, mondván, hogy „minden retrográd volta ellenére a régi intelligencia magában foglalt bizonyos igényességet, nyelvtudást, jobb nevelést, ennél fogva talán a becsületes intelligencia régen egy olyan fokot ért el bizonyos rétegeiben, ahová mi még nem jutottunk el.”²⁰⁶ Az újonnan előállt helyzetről az értelmiséggel kapcsolatosan Herceg így fogalmazott: „a legutóbbi időkben nálunk is megindult egy polarizálódás. Talán még nem alakultak ki teljesen a lapok irodalmi mellékletei, hogy azonban nem egy dudás dudál már a csárdában a vajdasági irodalom és újságírás berkeiben, az biztos.”²⁰⁷ Herceget követően Vukovics Géza szövegét *Az értelmiség és a társadalom viszonyáról*.²⁰⁸ A *Symposion*-nemzedékre utalva, a többi között így fogalmazott: „A fiatalok nálunk mint robbanóerő jelentkeztek, ami ugyan nem mindig vezet az alkotáshoz, és nem biztos, hogy ez a lázongás kárpótolja az elmélyülést.”²⁰⁹ Farkas Nándor a vita során a Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalatról és az értelmiség viszonyáról értekezett.²¹⁰ Elmondása szerint „a Forum szerepét nálunk sokan nem látják tisztán. A Forum voltaképpen egy anyagi alap, ahol az entellektüelnek alkalma nyílik arra, hogy »uszkálgjon«, mint valamilyen úszómedencében. Itt minden intellektuális munka jó, itt szabadon lehet írni és véleményt nyilvánítani. [...] A Forum-nak az általános jugoszláv szellemi életbe való illeszkedés mellett szüksége van egy speciális magyar kultúrprogramra is, melynek egyik feladata az volna, hogy segítse pozitív kultúrörökségünk [...] átömlését mai szellemi életünk vérkeringésébe.”²¹¹ Végezetül Rehák László *Társadalmi tudat és értelmiség* című írásában/előadásában a többi között ezt írja: „a mi konkrét irodalmi frontunkon is erősen érezhető az értelmiségi individualista függetlenségi igénye, ami pozitív is, ha társadalmi felelősségen alapul. De negatív individualizmus is jelentkezik: a kispolgári anarchia.”²¹²

B. Szabó György *Számadás helyett* című előadásában, amelynek szövegét kivonatolva a *Symposium* is közölte,²¹³ többek között kitért a fiatal nemzedék problémájára is: „Sokszor berzenkedünk, ha valaki valami új hangot penget meg, vagy új hangon szól irodalmunkban. Rögtön a hátsó szándékot keressük. Nézzük csak ki ez, mi ez? Összedől a világ?”

A művészeti szabadság a kísérletezés szabadsága, másrészt a kritika szabadsága is. Valami ellenállást is *lehet* foglalni.

A bírálatok állásfoglalást is jelentenek, illetve a bírálat mindig állásfoglalást jelent!

Sajnos, nálunk túl hosszú ideig tartott egy korszak, amikor a bírálat nem állásfoglalást jelentett, hanem csak »bírálatot«. Vagy bírálatocskát.”²¹⁴

A jugoszláviai magyar entellektüelről szóló, két hónapig tartó vita-, illetve előadás-sorozat az Ifjúsági Tribün szerkesztősége 1962. május 14-i ülésén berekesztette.²¹⁵ A vitákat lezáró, szokásos záróertekezleten Nagy József mondott bevezetőt.²¹⁶ Felszólalásából a többi között kiderült, hogy a nagy érdeklődést kiváltó téma megvitatása során felmerült egy egész sor megválaszolásra váró kérdés kultúrpolitikánk egyes kérdéseiről, kultúrintézményeink tartalmi koncepciójáról, a vajdasági magyar értelmiségiek alkotótevékenységéről és a kritikáról stb.²¹⁷ Ugyanakkor az is kiderült, hogy a vita során „a pillanatnyi hangulat feszült légköre hatott a felszólalókra, és ennek hatása alatt születtek az improvizált álláspontok”, de az is, hogy „a vita nem nélkülözötte a kizárólagosságot, személyi ellenszenvet.”²¹⁸ Nagy József felszólalásában rámutatott az akkori vajdasági szellemi/irodalmi élet néhány sarkalatos problémájára is. A vajdasági magyar irodalom bezárkózottságára, mondván, hogy „túl élesen elhatárolt a jugoszláv irodalomtól, hogy csak gyér kísérletek történnek a jugoszláv irodalmi élet vérkeringésébe való bekapcsolódásra.”²¹⁹ A másik nagy gondnak mondta, hogy „íróink egy része nem képes megszabadulni »röghözkötöttségétől«, mert szűk a témakör, amelyben mozognak; hogy ez bizonyos provincializmushoz vezet. [...] A mi első feladatunk az lenne, hogy minden erővel és mindenáron megszabaduljunk a provincializmustól, ami tulajdonképpen a bocskor kultusza.”²²⁰ Fontos megállapítást tett a továbbiakban az irodalomkritikával kapcsolatosan is: „A vajdasági irodalmi kritika több éven keresztül a végsőig konformista és megalkuvó volt, azt nem a mindennel és mindenkivel való egyezéssel, de egy bizonyos méretű, sőt nem kisméretű *gyávasággal* is lehet magyarázni. [...] Az a tény, hogy a vajdasági magyar irodalmi kritika konvencionális volt, nem volt merész és szókimondó, nem is volt intenzív, értékes és maradandó. [...] Nálunk két gyakorlat alakult ki, vagy elhallgattunk, agyonhallgatuk a kiadott műveket, vagy feldicsértük.”²²¹

A vita mindenképpen hasznos volt, mert kiderült, hogy a felvetett témával kapcsolatosan „a véleménykülönbségek legszélesebb skálája”²²² mutatkozott meg, másrészt e nagyszabású vita lebonyolítása nélkül, az adott hely-

zetben, úgy tűnik, nem is lehetett volna továbblépni. A *Symposion*-nemzedék szempontjából fontos volt terítékre hozni ezeket az érzékeny kérdéseket, mert a vita eredménye voltaképpen az ő létjogosultságukat, igazukat bizonyította.

Ugyancsak fontos volt az a vita is, amelyet 1963. február 8-a és február 15-e között szervezett az Ifjúsági Tribün *Jugoszláv valóság a jugoszláv kultúrában* címmel.²²³ A vita anyagát, amelyben szó esett a kultúra időszerű kérdéseiről, a kultúrpolitikáról, a progresszív értelmiségiek szerepéről meg a kultúrörökség promlematikájáról, egész oldalon hozta a *Symposion*.²²⁴ A vita anyagából érdekes kiragadni Raša Popov hozzászólását, aki a második világháború utáni művelődési/irodalmi élet két szakaszáról beszélt. Megállapítása szerint „kultúránk zsdanovista szakasza egy szocialista, és úgy gondolom, a valóság álkollektív formáját vetítette. Nevezetesen arra ösztönzött, hogy az írók kollektív lényt mutassanak be – ám ily módon megtagadta az individuomot. (...) A zsdanovizmus reakciójaként új szakasz jelentkezett, a múlt évtized szakasza, amely, úgy gondolom, éppen az 1960-as naptári évvel véget is ért. Ez az a fázis, amely kultúránkban az egyén felé fordul, tehát megkezdődik az egyén érlelődési folyamatának favorizálása és oly mértékben, hogy egyre inkább az individuum kiinduló pontjához ragaszkodnak.”²²⁵

Ugyancsak érdekes és tartalmas volt a *Symposion*ról tartott vitaest is, amelyet 1963. február 28-án rendeztek meg a Tribünön.²²⁶ A melléklet kivonatossan közölte Varga László (az *Ifjúság* főszerkesztője) vitaindítóját, de az azt követő vitát is.²²⁷ Varga a többi között elmondta, hogy a *Symposion*ra úgy kell tekinteni, mint irodalmi életünk egyik jelenségére, hiszen „feltűnt egy valami más, feltűnt egy olyasvalami, ami talán ellentéte eddigi felfogásunknak.”²²⁸ Varga arra is utalt, hogy egy évtizeddel a *Symposion*-nemzedék feltűnése előtt jelentkezett az „ifjú hidások” csoportja, amely szintén „eretnek” gondolatokat hordozott, s amely „megkísérelte »átfogni« a vajdasági magyar irodalom súlyos problémáit”, hiszen „megelégtették a kritikai gondolat, az irodalmi bírálat pangását, azt, hogy íróemberek egymás között végtelenül szőrmentén bánnak a dolgokkal.”²²⁹ Csakhogy ők az adott kultúrklímában sehogyan sem tudtak érvényesülni. Varga fontosnak tartotta kiemelni, hogy a *Symposion*-nemzedék, mint fiatal értelmiségi csoport, immár „eleve más kultúrklímában lépett porondra” mint elődei, és olyanban fejt ki tevékenységét.

Terjedelmes és gazdag volt még az a vitorozat, amelyet a *Symposion* szerkesztősege az Ifjúsági Tribünnel közösen szervezett *Valóságunk nyílt kérdéseiről* 1964. február 26-a és május 13-a között.²³⁰ Összesen 11 vitaestet terveztek azzal a szándékkal, hogy a témák megvitatása „hozzájáruljon a jelen mélyebb és alaposabb kritikai megvilágításához.” A kiindulópontja az a felismerés volt, hogy „félünk leszámolni a korszerű korszerűtlen misztifikációk, alárendeltségek, a kispolgári önelégültség, a minden kérdésre sablonos

felelet-adás jelenségeivel, félünk leszámolni a hierarchistikus kritika, karriérista-bürokrata angazsálódás, kulisszák mögüli igazgatás jelenségeivel, a fétisek és ügynevezett általános érdekek öngazgatást megkerülő és antideмократikus védelmezésével.”²³¹

Az esteken többek között megtárgyalták a szabadság, az individuum és a társadalom kérdését, a szocializmus és a kultúra viszonyát, meg a művészeti kritika kérdéseit.²³²

A felsoroltak mellett a *Symposium* még több más vitát is kezdeményezett a Tribünön, de már az elmondottakból is kitűnik a szerkesztőség kitarató, elvszerű angazsáltsága az akkori maradi, túlhaladott társadalmi-irodalmi és kultúrszemlélet megváltoztatásában.

A Symposium könyvek sorozat beindítása

A fiatal írónemzedék tagjai közül, az általunk vizsgált időszakban, az 1963-ban beindított *Symposium könyvek* sorozata előtt, csak Bányai Jánosnak jelent meg kötete, 1961-ben.²³³ Éppen ezért eseményszámba ment, amikor 1963-ban Tolnai Ottó *Homorú versek* című kötetével megjelent a *Symposium könyvek* sorozat első darabja, majd Domonkos István *Rátka* című verseskötete, a sorozat második darabja.²³⁴ A harmadik kötet a több mint 360 oldalas *Kontrapunkt* volt, amely Bányai János és Bosnyák István válogatása nyomán a *Symposium* melléklet 1961 és 1963 közötti írásaiból adott közre egy válogatást, szám szerint 18 szerzőnek, azaz egy induló fiatal írónemzedéknek állítva emléket.²³⁵ A könyvek kiadója az újvidéki Forum Könyvkiadó volt. A *Symposium könyvek* beindítása már egyben azt is jelezte, hogy a *Symposium* mellékleten túl, meg az Ifjúsági Tribünön kifejtett, már ismertetett aktivitás mellett a fiatal írók egy újabb területen, a könyvkiadásban is aktív szerepet szándékoznak vállalni. Kolozsi Tibor a *7 Napban*, közvetlenül a Tolnai-kötet megjelenése után, támadást is intézett a fiatalok könyvsorozata ellen, mondván „miért van szükség erre az új sorozatra?”, „miért kell négy-öt embernek külön sorozatot teremteni?”²³⁶ Kolozsi szerint e külön könyvsorozat csak tovább szítja majd „a két szembenálló tábor” (értsd: a fiatalok és az idősek) közötti ellentéteket.²³⁷ Ugyanakkor, a *Symposium* több méltatást is közölt a megjelent kötetekről, méghozzá úgy, hogy a sorozat első két darabját, Tolnai Ottó és Domonkos István verseskötetét egyszerre méltatták.

Eretnek emendáció című írásában Bányai János már jelezte, milyen nagy reménnyel és szorongással várta a *Symposium*-nemzedék a két készülő könyvet: „Nincs ebben a várakozásban pátosz, nincs színészi hajlam, valami meghittség van benne, szorongás, kétely. Mégis, megdöbbenően, itt, a versek helyén, most s holnap, ha a könyveket kezünkbe vesszük majd, a bátorság, a merészség, a *cselekvés* lendületét találjuk gondolatunkban: a mozgás lehető-

ségét. [...] Mozdulni kell, elmozdulni a tóparti-kálváriás-eperfás-tilinkós poétálgatástól, más perspektívát venni fel, hogy ezt megérthessük.”²³⁸

Gion Nándor *A fölény költészete* című méltatásában írja, hogy Tolnai és Domonkos „verset írnak, mint sokan mások, csupán más arcjátékkal; fintoraik újszerűek és kissé groteszkül hatnak – talán éppen azért, mert költőiek. [...] Kettőjük közül Domonkos a »költőibb«. Ösztönösségéből hiányzik a mesterkéeltség, a csiszolt versekről a csiszolás nyoma. Az ihletmegszállta, könnyedén író poéta illúzióját kelti. [...] Tolnai idegesen hullámzó versei mögött valószínűleg a jövőendő prózaíró rejlik. Ő a külső zörejekre szavak zörejével reagál. Szertelenül kopognak a szavak, de a költő szertelenségében is elegáns marad. Vérbeli »közíró« türelmetlenségével száguldozik az eseményeken, érzéseken, mégsem veszik el a szavak káoszában.”²³⁹

Végel László *két sajátos költői alkatról ír, mármint Tolnairól és Domonkosról.*²⁴⁰ Szerinte mindkettő „sajátos kvalitást jelent az irodalomban.”²⁴¹ „Domonkos minden versében önmaga ellen vádaskodik, ez annyit jelent, a költészet ellen is. [...] Domonkos verseiben a zene a legreálisabb anyag.”²⁴² „Tolnai egyetlen sort sem tudna leírni, ha nem alkotna előbb magának akadályt. Mindezt rendkívüli virtuozitással teszi, a versek olvasásakor néha elakad a lélegzetünk, mi történik, ha az előre megalkotott akadály nagyobb lesz, mint az ellene szegülő sor.”²⁴³

Végezetül Bosnyák István *A Rátkáról, kommentár gyanánt* írja, hogy a *Rátka* verseinek *maisága* – paradox módon – abban az *ősi* intenzív emberi keresésben rejlik, melynek célja, hogy a költő megtalálja a maga helyét a világban és a világét önmagában. [...] Domonkos nyelvi energiája épp oly dús, és nem túri a konvencionális sablonokat, mint a szemlélete. Költészetében a szó visszakapja eredeti, antik értelmét és funkcióját: a teremtést.”²⁴⁴

A Symposium könyvek harmadik kötete, a *Kontrapunkt*²⁴⁵ ugyan nem antológia, de a *Symposium*-nemzedék egyféle dokumentumkötete, amely 18 szerző²⁴⁶ írásából közöl válogatást, amelyek 1961 és 1963 között jelentek meg a mellékletben. A szövegeket Bányai János és Bosnyák István válogatták, az előszót pedig Sinkó Ervin írta. Sinkó már „fordulatot jelentő kulturális kezdeményezés”-nek tartotta a *Symposium*-nemzedék irodalmi ténykedését.²⁴⁷ Úgy értékelte, hogy „a fiatalok, akik ebben a könyvben megszólalnak, élvezik a saját hangjukat, és ujjongva és joggal hirdetik az útját kereső, tehát alkotó embernek nemcsak a kísérlethez, de még a tévedéshez való elidegeníthetetlen jogát is.”²⁴⁸

Az utószóban, a kötet kiadásának indítékairól olvassuk, hogy az eredeti szándék az volt, hogy „a mozgalom hangulatát visszaadó értékesebb írások sorát átmentsék a fakuló újságlapokról a könyv tartósabb térségébe. [...] Politikai témáktól kezdve a legszigorúbban vett esztétikai problémáig terjed a válogatás tartalmi spektruma.”²⁴⁹

A Kontrapunktról az *Ifjúságban* Pastyik László értekezett,²⁵⁰ megjegyezve, hogy a *Symposium* ellentáborának tagjai arról „eddig mélyen hallgatnak, s va-

lósínű, hogy hallgatni is fognak. Az antiintellektualizmus mizériája még tombol.”²⁵¹

A *Symposion* könyvek sorozat egyébként a későbbi években hosszú életűnek bizonyult: az újvidéki Forum Könyvkiadó produkciójában 63 jelent meg belőle.²⁵²

Miután a *Symposion* melléklet 1964. szeptember 24-én, a 78. szám után megszűnt a lapban, az *Ifjúság* jelezte, hogy a vállalkozás, folyóirat alakjában önállósodni fog:²⁵³ „A Forum kiadótanácsa jóváhagyta szerkesztőségünk és a *Symposion* szerkesztőségének közös javaslatát, hogy lapunk a jövőben *Symposion* és *Tribün* melléklet nélkül jelenjen meg, ugyanakkor pedig elvben helyesli a *Symposion* önálló sajtószervként, irodalmi lapként való megjelenését.”²⁵⁴

Az *Ifjúság* ettől kezdődően továbbra is 16 oldalon jelent meg, megújult küllemben, új technikai kivitelezésben, de tartalmi újdonságokkal is. A szerkesztőség ugyanis mérlegelte a beérkezett, mintegy 1500 olvasói véleményt, és meghatározott változásokat eszközölt a lapban.²⁵⁵ Az irodalmi rovatot az *Ifjú műhely* képviselte (többnyire 2 oldalon), amelyet Deák Ferenc szerkesztett, s amely ismét kitárta az ajtót a kezdő (dilettáns?!) irodalmárok előtt. Feladatának tartotta, „hogy lehetővé tegye a fiatal alkotóművészek (potenciális írók, kritikusok, rajzoló) számára az érvényesülést.”²⁵⁶ Ezzel valójában valamilyen módon visszaállították a lapban a *Symposion* előtti irodalmi koncepciót, amelyet a melléklet megjelenése egy jó időre (1961 decemberétől 1964 szeptemberéig) megszüntetett. Az ugyanis megjelenésével kirekesztette a lapból az irodalmi dilettantizmust, az amatőr fűzfapoétákat, azzal együtt pedig távol tartotta a lelkes, de tehetségtelen irodalmi szárnypróbálgatásokat. Varga László elmondása szerint ugyanis a lap korábbi irodalompolitikája az volt, „hogy az egészen kezdő (...) és próbálkozó tollforgatók találkozóhelye volt az *Ifjúság* irodalmi melléklete.”²⁵⁷ Az irodalmi szerkesztő igyekezett valamit „kihozni” ezekből, és közzétenni belőlük „az első bizonytalan irodalmi szárnypróbálgatások támogatására orientált irodalmi rovat”-ban.²⁵⁸ Ezt erősítik meg Deák Ferenc szavai is 1964 novemberében egy irodalmi pályázattal kapcsolatosan: „A *Symposion* szerkesztési politikája bizonyos értelemben el is vágta az írói utánpótlás »felszívódásának« lehetőségét, de most, mikor az Ifjú műhely vette át annak helyét, első számú feladatának, küldetésének tartotta ezt a »fölszívódást« támogatni, pályázattal meg is sürgetni.”²⁵⁹

A *Symposion* pedig elindult az önállósulás útján: az Ifjúsági Szövetség Tartományi Vezetőségének Elnöksége 1964. december 7-én határozatot hozott az *Új Symposion* című, havi „művészeti kritikai folyóirat” alapításáról.²⁶⁰ Erről az *Ifjúság* nagy keretes hírben számolt be olvasóinak.²⁶¹ Egy héttel később, az induló folyóirattal kapcsolatosan nyilatkozott a lapnak Bosnyák István és Tolnai Ottó.²⁶²

Bosnyák szerint a korábbi, *Symposion* melléklet hagyományainak két fontos elemét szükséges maradéktalanul átvinni az *Új Symposion*ba: „Elsősorban

az Új Symposion továbbra sem akar »vajdasági« orgánium lenni, mely a jugoszláv kultúrához ma már túlhaladott, anakronisztikus, »kisebbségi« pozícióról közeledik, hanem igenis szerves része igyekszik lenni ennek a kultúrának. Hagyományunk másik pozitív eleme a radikális, mélyreható kritika igénye. Az Új Symposion olyan kulturális orgánium lesz, mely nem fog tartani a mindenféle szentimentalizmustól mentes, lényegig ható kritika szükségszerű velejárójától, a kockázattól. [...] A taktizálgatástól mentes szabad szellemi orientációt igyekszünk majd követni. [...] A »kritika« jelző az alcímbe nemcsak művészeti kritikát előlegez, hanem általános értelmű társadalom-bírálatot is.”²⁶³

Tolnai azon a véleményen volt, hogy az új folyóiratba a régi mellékletből mindent magukkal visznek, „de csak mint tapasztalatot”, mert alapjában véve az egész mozgalmat előlről kezdik.²⁶⁴ „A Symposion soha nem volt klán, szekta. Amennyiben az volt, akkor azt a vajdasági irodalmi helyzet kényszerítette rá. Most, amikor megvan a folyóiratunk, nyugodtan leszámolhatunk ezzel a kényszerrel. Szerkesztőbizottságunkat is úgy állítottuk össze. Az első számtól kezdve új munkatársaink is bizonyítják majd a vád helytelenségét. A főt említett, erősen lezárt csoport célja az volt, hogy megteremtsem egy olyan légkört, amelyben például a költő tényleg költő lehet. Azt hiszem, ezt most, önálló folyóiratunkban világosabban érzékeltethetjük: a bizonyos pozitív irodalmi mozgalmasság mellett egyetlen kritériumunk a műalkotás lesz. (...) Az új folyóirat hozza majd az igazi termést, eredményeket. (...) Már az első számtól folytatásos regényeinket közöljük, átfogóbb tanulmányokat a jugoszláv és a vajdasági írókról stb. (...) Az új folyóirat nem kizárólag irodalmi folyóirat lesz, a zene, képzőművészet, film, architektúra, társadalom-tudomány is ugyanannyi helyet kap, mint a szépirodalom.”²⁶⁵

A beharangozás szerint az *Új Symposion*nak, „a jugoszláviai magyarok új művészeti kritikai folyóiratának” első száma Bosnyák István szerkesztésében 1965. január 15-ére tervezte megjelenését, „változatos művészeti, kritikai és társadalomtudományi anyaggal.”²⁶⁶ Ára 50 dinár volt, s a lap egyévi előfizetési díja – a szerkesztőség szellemes megfogalmazása szerint – „fél kiló marhahús ára” volt.²⁶⁷

Az első szám megjelenéséről az *Ifjúság* is közölt egy viszonylag visszafogott méltatást, amelyből egy kis csalódás is kicsengett: „Ismervén az Új Symposion szerkesztőségének a szokatlan és új iránti nemes intencióit, mindenki azt várta, hogy a folyóirat rendkívül látványos lesz. Ám egyszerűségével, grafikai megoldásának szigorúságával arra kényszeríti az olvasót, hogy türtőztesse indulatait.”²⁶⁸

Az *Új Symposion* végül is viszonylag hosszú életűnek bizonyult: Papp Tibor szerkesztésében 1992-ben látott napvilágot utolsó (323–324.) száma.²⁶⁹ 1965 és 1992 között a folyóirat több írónemzedéknek adott kifutóteret, s munkatársai ma a vajdasági magyar irodalom jeles alkotói.

Nézetek, vélemények, értelmezések, értékelések

Az évek során könyvtárnnyira duzzadt a *Symposion*-nemzedékre, a *Symposion*-mellékletre meg az *Új Symposium*ra vonatkozó szakirodalom. A témánk szabta keret miatt nehéz is lenne itt röviden valamennyit ismertetni, méltatni. Ám mindenképpen szükséges akár röviden áttekinteni őket. Jellegüknél fogva több csoportra oszthatjuk őket.

Az elsőbe tartoznak a *Symposion*-nemzedék tagjainak *visszaemlékezései* vagy a velük készített interjúk, amelyben egyben értékelik is a mozgalom egykori jellegét, szerepét, azaz utalnak a saját részvételükre, szerepükre. A nemzedék egyes tagjainak megnyilatkozásait megtaláljuk a *Képes Ifjúság* számaiban, mindenekelőtt a lap megjelenésének huszadik évfordulójára kiadott jubileumi számban.²⁷⁰ De a későbbiek során adott sajtóinterjúkban is.²⁷¹

A második csoportba tartoznak mindenekelőtt a *Symposion*-nemzedék egyes tagjainak, továbbá más szerzőknek a *megnyilatkozásai, tanulmányai*, illetve kötetei a *Symposion*-nemzedék jellegéről, jelentőségéről. Itt kell megemlítenünk Podolszki József „előtanulmányát” a *Symposion*ról,²⁷² de Bosnyák István,²⁷³ Losonczi Alpár,²⁷⁴ Várady Tibor,²⁷⁵ Gerold László,²⁷⁶ Bányai János,²⁷⁷ Vége László,²⁷⁸ Bence Erika,²⁷⁹ Hózsza Éva²⁸⁰ és Harkai Vass Éva²⁸¹ meg Szajbély Mihály²⁸² megnyilatkozásait is. A témával foglalkozó kötetek közül mindenképpen meg kell említenünk Bosnyák István *Szóakció* című munkáját²⁸³ és *Politikai Symposium a Délvidéken* című kötetét,²⁸⁴ Tolnai Ottó *Költő disznósírból* című „rádióinterjú-regényét”,²⁸⁵ Szerbhorváth György *Vajdasági lakomáját*,²⁸⁶ újabban pedig Vajda Gábor *Remény a megfélemlítettségben* című könyvét.²⁸⁷

A harmadik csoportba sorolhatjuk azokat a köteteket, amelyek *forrás-, illetve dokumentumanyagot* szolgáltatnak a *Symposion*-mozgalomhoz. Ilyen Csorba Béla – Vékás János *A kultúrtantani visszavág* című köteté, amely kronologikus sorrendben hozza a *Symposion*-mozgalom krónikáját 1954-től 1993-ig,²⁸⁸ az *Ifjúsági Tribün (1954–1977) története*,²⁸⁹ valamint az *Új Symposium* hat füzetben megjelent repertórium.²⁹⁰

Végezetül, a negyedik csoport tanulmányai közé sorolhatók azok, amelyek *átfogó jelleggel* helyezik el és értékelik a *Symposion*-nemzedéket a vajdasági magyar irodalom történetében. Itt elsősorban Bori Imre²⁹¹ tanulmányaira gondolunk, amelyek a vajdasági magyar irodalom történetének értékrendjébe helyezi el a *Symposion*-mozgalmat.

Az itt felsorolt munkák nem azonos módon tekintenek a *Symposion*-mozgalomra, annak eszmei hátterére és nemzedéki kérdéseire, sőt a nemzedék tagjai között is akadnak szemléletbeli eltérések a múlt megítélésében. Eltérő nézőpontok jutnak kifejezésre e tanulmányokban, s ezek az eltérések esetenként csak árnyalatiak, esetenként pedig komolyak. Különösen a *Symposion* körüli, mögötti és feletti tényezők megítélésében mutatkoznak eltérések, jelen-

tős szemléletbeli különbségek, az egészen személyes véleményektől kezdve a „megideologizált” felfogásokig. Éppen ezért teljességében kell szemlél-nünk a még napjainkban is szaporodó *Symposion*-irodalmat.

Mindenképpen tény, hogy a *Symposion*-nemzedék (Bányai János, Tolnai Ottó, Fehér Kálmán, Domonkos István, Brasnyó István, Gerold László, Utasi Csaba stb.), az 1960-as évek elején, a feltárulkozó társadalmi viszonyok köze-pette már sikerre vihette azt, amiről az előző nemzedék (az 1950-ben jelent-kező ifjú hidasok) csak álmodhatott. A provincializmus, a bezárkózottság és irodalmi dilettantizmus ostromozásával, az irodalmi művek hozzáértő kritiká-jával és a délszláv, illetve a világirodalom alkotásai felé történő nyitással, fon-tos társadalmi és irodalmi kérdések „melegen tartott” vitáival, a *Symposion*-melléklet, majd az *Új Symposion* folyóirat beindításával élénkséget és mo-dernséget hozott a vajdasági magyar irodalomba. Innen került ki a vajdasági magyar irodalom közép-nemzedékének túlnyomó része. Bányai János szerint: „Fellépésük alapjaiban bolygatta meg a jugoszláviai magyar irodalom szín-képét: szembeszálltak a vidékiesség még sok helyütt uralkodó szemléletével, az új irodalom friss hatásait hozták magukkal, nem esküdtek látszatértékekre, s mindmáig önmaguk és mások szigorú kritikusai.”²⁹² Amellett, „az adott irodalmi viszonylatok között *felháborodást* váltva ki tagadásaival és lelkesedé-sével, szenvedélyével és időnkénti indulataival, *kultúrát* teremtett, irodalmi és esztétikai kultúrát.”²⁹³ Szajbély Mihály értékelése szerint „olyan modern lírai és narratológiai szövegeket hozott létre (...), amelyekhez hasonlóakra Magyarországon még majd tíz évet kellett várni.”²⁹⁴ Mint Bence Erika fogal-maz, paradigmaváltó irodalmi mozgalom volt,²⁹⁵ mert az *Új Symposion* meg-jelenése 1965 januárjában „a vajdasági magyar irodalmi diskurzusnak a régi-től (...) mindenekelőtt értéktendenciáiban erőteljesen elkülönülő fordulatát jelöli.”²⁹⁶ Tehát szemléleti-poétikai váltást, irodalmi paradigmaváltást hozott a vajdasági magyar irodalomba.

Jegyzetek

- 1 *Ifjúság*, 1961. december 21. Varga Lászlót a főszerkesztői poszton 1964. február 6-tól Varga József váltotta fel.
- 2 Noha eredetileg kis kezdőbetűvel írták, mi a dolgozat következetes írásmódja miatt következetesen nagy kezdőbetűvel írjuk.
- 3 *Uo.* Farkas Nándor 1962. szeptember 27-ig ült az igazgatói székben, ahol őt október 4-től Minda Tibor váltotta fel.
- 4 *Symposion*, 1962. október 25., 34. sz., 10. p.
- 5 *Uo.*
- 6 *Ifjúság*, 1962. január 1., 53. sz., 17. p.
- 7 *Ifjúság*, 1962. március 8., 11. sz., 5. p.

- ⁸ *Ifjúság*, 1962. március 29., 14. sz., 5. p.
- ⁹ *Ifjúság*, 1962. április 19., 17. sz., 10. p.
- ¹⁰ *Ifjúság*, 1963. január 1., 1-2. sz., 1. p.
- ¹¹ *Ifjúság*, 1963. november 29., 39. sz., 7. p.; *Ifjúság*, 1964. április 16., 16. sz., 5. p.
- ¹² *Ifjúság*, 1964. december 17., 41. sz., 2. p.
- ¹³ *Ifjúság*, 1961. november 16., 47. sz., 4. p.
- ¹⁴ *Uo.*
- ¹⁵ *Uo.*
- ¹⁶ *Ifjúság*, 1961. december 14., 51. sz., 4. p.
- ¹⁷ *Uo.*
- ¹⁸ *Mala Enciklopedija Prosveta*. Treće izdanje. II. K-P. (Prosveta, Beograd, 1978) 18-141. p.
- ¹⁹ *Uo.*
- ²⁰ *Uo.*
- ²¹ *Uo.*
- ²² *Uo.*
- ²³ *Uo.*
- ²⁴ *Uo.*
- ²⁵ *Uo.*
- ²⁶ A második számtól kezdődően már *Symposion* címmel jelent meg, s több-kevesebb következetességgel kis kezdőbetűvel hozta a szerzők nevét, illetve az írások címét.
- ²⁷ *Uo.*
- ²⁸ Bakos Ferenc (szerk.): *Idegen szavak és kifejezések szótára* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983) 808. p.
- ²⁹ L. a melléklet példányaait. *Uo.*
- ³⁰ *Uo.*
- ³¹ *Uo.*
- ³² *Ifjúság*, 1961. december 21., 1. sz. – 1912. június 28., 27. sz.
- ³³ *Ifjúság*, 1962. szeptember 6., 28. sz. – 1962. december 20., 42. sz.
- ³⁴ *Ifjúság*, 1963. január 1., 43. sz.
- ³⁵ *Ifjúság*, 1963. január 10., 44. sz. – 1964. szeptember 24., 78. sz.
- ³⁶ *Ifjúság*, 1961. december 21., 1. sz. – 1963. január 10., 44. sz.
- ³⁷ Miután 1963. január 17-én az *Ifjúság*ban beindult a *Tribün* című négyoldalas „társadalmi, közgazdasági és műszaki melléklet”, attól kezdődően a két melléklet felváltva jelentkezett a lapban, azaz a *Symposion* minden második héten jelent meg.
- ³⁸ L. a *Symposion* bibliográfiáját, 1964. szeptember 24., 78. sz., 13-14. p.
- ³⁹ *Uo.*
- ⁴⁰ Többek között Branko Miljković, Vera Blagojević, Tomislav Ladan, Dobrica Ćosić, Marija Čudina, Miloš Crnjanski, Slavko Mihalić, William Goldmann, Joyce Cary, Jean Cau, Aldous Huxley, Alan Dugan, Lawrence Durrell, T. S. Eliot, William Faulkner, Robert Frost és mások.
- ⁴¹ Jelentkezésük sorrendjében: Balázs Gábor, Benes József, Krsto Hegedušić, Garay Györgyi, Maurits Ferenc, Tomo Sándor, Kapitány László, Janicsek József, Torok Sán-

dor, Papp Miklós, Krábesz Gréta, Markulik József, Božidar Čejovića, Dobó Tihamér, Deák Ferenc, Baráth Ferenc, Jovan Julič, Dragiša Kostić, Jačević Božidar, B. Szabó György, Olga Jančić, Branko Miljuš, Fejes István, Ratomir Pešić, Vladimir Veličković, O. Kangrga, Živojin Turinski, Molnár Mária, Boro Šajtinac, Miroslav Šutej, Török István, Balogh István, Kaupert Pál, Bogoljub Ivković, Ivan Rabuzin, Miodrag B. Protić, Carl-Heinz Kliemann, Stanislaw Wojtovicz, Mića Popović, Dobri Stojanović, Marko Krsmanović, Sergej Eisenstein, Jovan Sukić, Svetomir Damjanović, Tenkes Vasika és V. Zečević.

⁴² L. a *Symposion* bibliográfiáját, 1964. szeptember 24., 78. sz., 13–14. p.

⁴³ *Symposion*, 1964. január 1., 65. sz., 20. p.

⁴⁴ *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 13. p.

⁴⁵ A melléklet szerkesztősége az indulásnál tartózkodott a programnyilatkozattól, noha Varga László főszerkesztő azon a véleményen volt, hogy „talán programot kellett volna adni.” L. *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 13. p.

⁴⁶ Duško Car, Vlado Gotovac, Stanko Juriš, Vesna Krnpotić, Ivan Kušan, Tomislav Ladan, Slobodan Novak, Ivan Slaming és Antun Šoljan a *Književnik* című zágrábi folyóiratban tették közzé „lázado” kiáltványukat. L. *Symposion*, 1962. február 15., 8. sz., 9. p.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ *Symposion*, 1964. szeptember 24., 78. sz., 16. p.

⁵⁰ *Symposion*, 1964. január 14., 66. sz. 11. p.

⁵¹ *Symposion*, 1963. március 7., 48. sz., 11. p.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ *Symposion*, 1963. márc. 21., 49. sz., 13. p.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Symposion*, 1962. november 15., 37. sz., 8–9. p.

⁶² *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 13. p.

⁶³ *Symposion*, 1962. november 8., 36. sz., 8. p.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ *Symposion*, 1964. március 12., 70. sz., 11. p.

⁶⁷ *Symposion*, 1962. április 5., 15. sz., 8. p.

⁶⁸ *Symposion*, 1962. január 1., 2. sz., 13. p.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ *Symposion*, 1962. január 4., 3. sz., 9. p.

⁷¹ *Symposion*, 1962. január 11., 4. sz., 9. p.

- 72 *Symposion*, 1962. január 25., 6. sz., 9. p.
- 73 Uo.
- 74 *Symposion*, 1962. november 29., 39. sz., 12. p.
- 75 Uo.
- 76 *Magyar Szó*, 1962. január 7.
- 77 *Ifjúság*, 1964. december 24., 42. sz., 11. p.
- 78 *Symposion*, 1962. október 25., 34. sz., 9. p.
- 79 Uo.
- 80 Uo.
- 81 *Symposion*, 1962. november 29., 39. sz., 12. p.
- 82 *Symposion*, 1962. június 28., 26. sz., 8. p.
- 83 *Symposion*, 1962. október 25., 34. sz., 9. p.
- 84 *Magyar Szó*, 1962. október 14.
- 85 *Ifjúság*, 1962. március 29., 14. sz., 11. p.
- 86 *Magyar Szó*, 1962. január 7.
- 87 *Magyar Szó*, 1962. január 6.
- 88 *Magyar Szó*, 1962. április 8.
- 89 *Magyar Szó*, 1963. október 13.
- 90 *Magyar Szó*, 1963. március 18.
- 91 *7 Nap*, 1963. február 8.
- 92 *7 Nap*, 1963. február 22.
- 93 *Visszhang*, 1962. március 16.
- 94 *Visszhang*, 1962. február 16.
- 95 *Symposion*, 1962. november 29., 39. sz., 12. p.
- 96 *Symposion*, 1962. március 8., 11. sz., 9. p.
- 97 Uo.
- 98 A provincializmus ellen azért harcoltak, mert „a kispolgáriság és előítéletek termékeny talaja. Nehéz volna azt állítani, hogy a provincia kispolgári, de a kispolgáriságnak mindig, jórészt még ma is, döntő szava van a provinciális környezetben.” (*Symposion*, 1963. február 21., 47. sz., 12. p.). Egy másik megfogalmazásban, Miodrag Bogićević így jellemzi az írói provincializmust: „Annak a szerzőnek az esete, aki a maga lokális témakörében folklóros leírásokon és felszínes mesélgetéseken rágcsál, nemcsak a bezártságot jelzi, hanem a művészi tehetetlenséget is.” (*Symposion*, 1963. március 7., 48. sz., 12. p.)
- 99 *Symposion*, 1963. március 7., 48. sz., 15. p.
- 100 *Symposion*, 1962. december 6., 40. sz., 9. p.
- 101 Főképpen (a zágrábi) *Forum*, a *Delo*, az *Izraz*, a *Književne novine*, a *Danas*, a *Telegram* és a *Politika* cikkeiből.
- 102 *Symposion*, 1963. március 21., 48. sz., 11. p.
- 103 *Symposion*, 1963. szeptember 5., 57. sz., 13. p.
- 104 *Symposion*, 1963. október 3., 59. sz., 13. p.
- 105 *Symposion*, 1963. november 29., 63. sz., 15. p.

- ¹⁰⁶ *Symposium*, 1963. december 12., 64. sz., 13. p.
- ¹⁰⁷ *Symposium*, 1964. február 27., 69. sz., 12. p.
- ¹⁰⁸ *Symposium*, 1964. április 23., 73. sz., 12. p.
- ¹⁰⁹ *Symposium*, 1963. január 10., 44. sz., 13. p.
- ¹¹⁰ *Symposium*, 1962. október 25., 34. sz., 8. p.
- ¹¹¹ *Symposium*, 1963. június 18., 56. sz., 15. p.
- ¹¹² *Symposium*, 1963. október 17., 60. sz., 15. p.
- ¹¹³ *Symposium*, 1963. november 29., 63. sz., 18. p.
- ¹¹⁴ *Symposium*, 1962. február 22., 9. sz., 9. p.
- ¹¹⁵ *Symposium*, 1962. március 29., 14. sz., 9. p.
- ¹¹⁶ *Symposium*, 1962. április 19., 17. sz., 9. p.
- ¹¹⁷ *Symposium*, 1962. október 11., 32. sz., 10. p.
- ¹¹⁸ *Symposium*, 1962. október 18., 33. sz., 10. p.
- ¹¹⁹ *Symposium*, 1962. november 8., 36. sz., 10. p.
- ¹²⁰ *Symposium*, 1963. június 6., 55. sz., 14. p.
- ¹²¹ *Symposium*, 1962. június 21., 25. sz., 8. p.
- ¹²² *Symposium*, 1964. március 12., 70. sz., 13. p.
- ¹²³ *Symposium*, 1962. április 12., 16. sz., 9. p.
- ¹²⁴ *Symposium*, 1962. november 1., 35. sz., 10. p.
- ¹²⁵ *Symposium*, 1963. szeptember 19., 58. sz., 15. p.
- ¹²⁶ L. a *Symposium* bibliográfiáját, 1964. szept. 24., 78. sz., 13–14. p.
- ¹²⁷ *Symposium*, 1963. május 23., 54. sz., 16. p.
- ¹²⁸ *Symposium*, 1962. május 1., 18. sz., 11. p.
- ¹²⁹ *Symposium*, 1962. november 15., 37. sz., 9. p.
- ¹³⁰ *Symposium*, 1962. november 22., 38. sz., 10. p.
- ¹³¹ Idegen nyelvből fordított: Dudás Kálmán, Fehér Kálmán, Molnár Mária, M. Fehér Teréz, Fáy Gábor, Ács Károly, Vass István, Vlaovics József, Domonkos István, Bosnyák István, Brasnyó István, Varga Zoltán, Torok Csaba, Fehér Ferenc és mások.
- ¹³² *Symposium*, 1963. május 1., 52. sz., 21–22. p.
- ¹³³ *Symposium*, 1964. május 1., 74. sz., 24. p.
- ¹³⁴ *Symposium*, 1963. június 6., 55. sz., 16. p.
- ¹³⁵ *Symposium*, 1962. április 12., 16. sz., 8. p.
- ¹³⁶ *Symposium*, 1963. január 24., 45. sz., 15. p.
- ¹³⁷ *Symposium*, 1963. január 1., 43. sz., 19. p.
- ¹³⁸ *Symposium*, 1963. február 21., 47. sz., 13. p.
- ¹³⁹ *Symposium*, 1962. február 22., 9. sz., 8. p.
- ¹⁴⁰ *Symposium*, 1963. június 6., 55. sz., 13. p.
- ¹⁴¹ *Symposium*, 1963. október 31., 61. sz., 11. p.
- ¹⁴² *Symposium*, 1964. március 26., 71. sz., 14. p.
- ¹⁴³ *Symposium*, 1963. január 24., 45. sz., 13. p.
- ¹⁴⁴ *Symposium*, 1963. április 4., 50. sz., 11. p.
- ¹⁴⁵ *Symposium*, 1964. január 30., 67. sz., 11–12. p.

- 146 *Symposion*, 1963. november 29., 63. sz., 17. p.
- 147 *Symposion*, 1963. január 1., 43. sz., 15-20. p.
- 148 *Ifjúság*, 1964. május 1., 18-19. sz., 3. p.
- 149 *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 13. p.
- 150 Uo.
- 151 Uo.
- 152 *Symposion*, 1964. április 9., 72. sz., 14. p.
- 153 *Symposion*, 1963. november 29., 63. sz., 20. p.
- 154 *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 16. p.
- 155 *Symposion*, 1963. január 10., 44. sz., 15. p.
- 156 *Symposion*, 1963. november 29., 63. sz., 20. p.
- 157 *Symposion*, 1964. január 30., 67. sz., 15. p.
- 158 *Symposion*, 1964. április 9., 72. sz., 16. p.
- 159 *Symposion*, 1964. január 30., 67. sz., 15. p.
- 160 *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 16. p.
- 161 Uo.
- 162 *Symposion*, 1963. november 29., 63. sz., 20. p.
- 163 *Symposion*, 1963. december 12., 64. sz., 16. p.
- 164 *Symposion*, 1964. április 9., 72. sz., 16. p.
- 165 *Symposion*, 1963. december 12., 64. sz., 16. p.
- 166 *Symposion*, 1963. február 7., 46. sz., 16. p.
- 167 *Symposion*, 1964. május 28., 75. sz., 13. p.
- 168 *Symposion*, 1963. május 9., 53. sz., 16. p.
- 169 Uo.
- 170 *Symposion*, 1963. április 4., 50. sz., 16. p.
- 171 *Symposion*, 1964. február 13., 68. sz., 15. p.
- 172 *Symposion*, 1963. május 23., 54. sz., 17. p.
- 173 *Symposion*, 1962. február 22., 9. sz., 9. p.
- 174 *Symposion*, 1963. február 7., 46. sz., 16. p.
- 175 *Symposion*, 1963. február 21., 47. sz., 16. p.
- 176 *Symposion*, 1963. május 9., 53. sz., 15. p.
- 177 *Symposion*, 1964. május 28., 75. sz., 13. p.
- 178 *Symposion*, 1963. május 9., 53. sz., 16. p.
- 179 *Symposion*, 1963. május 23., 54. sz., 17. p.
- 180 *Symposion*, 1963. február 21., 47. sz., 14. p.
- 181 *Symposion*, 1962. október 11., 32. sz., 8. p.
- 182 *Symposion*, 1963. január 24., 45. sz., 14. p.
- 183 *Symposion*, 1963. április 18., 51. sz., 16. p.
- 184 *Symposion*, 1964. április 23., 73. sz., 16. p.
- 185 *Symposion*, 1963. február 21., 47. sz., 15. p.
- 186 *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 15. p.
- 187 *Symposion*, 1963. június 18., 56. sz., 13. p.

- 188 *Symposion*, 1963. október 3., 59. sz., 14. p.
- 189 *Symposion*, 1964. március 12., 70. sz., 15. p.
- 190 *Symposion*, 1963. december 12., 64. sz., 15. p.
- 191 *Symposion*, 1964. március 12., 70. sz., 15. p.
- 192 *Symposion*, 1963. április 4., 50. sz., 13. p.
- 193 *Symposion*, 1962. november 15., 37. sz., 8-9. p.
- 194 *Uo.*
- 195 *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 13. p.
- 196 *Uo.*
- 197 *Uo.*
- 198 *Uo.*
- 199 *Symposion*, 1962. március 1., 10. sz., 8. p.
- 200 *Symposion*, 1962. március 8., 11. sz., 8. p.
- 201 *Uo.*
- 202 *Uo.*
- 203 *Uo.*
- 204 *Symposion*, 1962. március 15., 12. sz., 8. p.
- 205 *Uo.*
- 206 *Symposion*, 1962. március 22., 13. sz., 9. p.
- 207 *Uo.*
- 208 *Symposion*, 1962. március 29., 14. sz., 8. p.
- 209 *Uo.*
- 210 *Symposion*, 1962. április 12., 16. sz., 9. p.
- 211 *Uo.*
- 212 *Symposion*, 1962. április 19., 17. sz., 9. p.
- 213 *Symposion*, 1962. május 10., 19. sz., 8-9. p.
- 214 *Uo.*
- 215 *Symposion*, 1962. május 17., 20. sz., 8. p.
- 216 *Symposion*, 1962. május 31., 22. sz., 8. p.
- 217 *Uo.*
- 218 *Uo.*
- 219 *Uo.*
- 220 *Uo.*
- 221 *Uo.*
- 222 *Uo.*
- 223 *Symposion*, 1963. március 7., 48. sz., 11-16. p.
- 224 *Uo.*
- 225 *Uo.*
- 226 *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 13. p.
- 227 *Uo.*
- 228 *Uo.*
- 229 *Uo.*

- ²³⁰ *Symposion*, 1964. február 27., 69. sz., 11. p.
- ²³¹ Uo.
- ²³² Uo.
- ²³³ Bányai János: *Álarc felett a nyári nap* (Forum, Újvidék, 1961) (novelláskötet)
- ²³⁴ Csáky Sörös Piroška: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1973) 59–72. p. Egyébként a kötet címadó verséről, amely a *Híd* 1962. évi 3. számában jelent meg, a *Symposion* 1962. március 22-i, 13. számában közölt elemzést.
- ²³⁵ Uo. A sorozat első két kötete nem volt sorszámozva, de a *Kontrapunkton* már jelölték, hogy a sorozat 3. darabja.
- ²³⁶ *Symposion*, 1963. november 14., 62. sz., 15. p.
- ²³⁷ Uo.
- ²³⁸ *Symposion*, 1963. szeptember 5., 57. sz., 12. p.
- ²³⁹ *Symposion*, 1963. október 17., 60. sz., 14. p.
- ²⁴⁰ Uo.
- ²⁴¹ Uo.
- ²⁴² Uo.
- ²⁴³ Uo.
- ²⁴⁴ Uo.
- ²⁴⁵ A *Kontrapunkt* eredetileg Domonkos István egyik versének címe volt, amelyet a *Symposion* 1963. február 7-i, 46. számában közölt. Arról Bosnyák István írt verselemzést a melléklet 1963. március 7-i, 48. számában. Később az *Új Symposion* egyik rovatának címe lett, majd kötetcím is.
- ²⁴⁶ Bányai János, Bosnyák István, Brasnyó István, Domonkos István, Gerold László, Gion Nándor, Gobby Fehér Gyula, Fehér Kálmán, Ladik Katalin, Molnár Cs. Attila, Papp Miklós, Papp Tibor, Sinkó Ervin, Tolnai Ottó, Utasi Csaba, Végel László, Vetró Ferenc és Vlaovics József.
- ²⁴⁷ *Kontrapunkt* (Symposion 61–63) (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1964) 5–6. p.
- ²⁴⁸ Uo.
- ²⁴⁹ Uo. 353–355. p.
- ²⁵⁰ *Ifjúság*, 1965. április 22., 16. sz., 10. p.
- ²⁵¹ Uo.
- ²⁵² Csáky S. Piroška: *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2007) 21. p.
- ²⁵³ *Ifjúság*, 1964. október 1., 30. sz., 1. p.
- ²⁵⁴ Uo.
- ²⁵⁵ Uo.
- ²⁵⁶ Uo.
- ²⁵⁷ *Symposion*, 1963. március 21., 49. sz., 13. p.
- ²⁵⁸ Uo.
- ²⁵⁹ *Ifjúság*, 1964. november 26., 38. sz., 12. p.
- ²⁶⁰ Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001) 273. p.

- ²⁶¹ *Iffúság*, 1964. december 10., 40. sz., 12. p.
- ²⁶² *Iffúság*, 1964. december 17., 41. sz., 11. p.
- ²⁶³ Uo.
- ²⁶⁴ Uo.
- ²⁶⁵ Uo.
- ²⁶⁶ *Iffúság*, 1964. december 31., 43. sz., 14. p. Fő- és felelős szerkesztője Bosnyák István volt, szerkesztője Tolnai Ottó, a szerkesztőbizottság tagja pedig Bányai János, Domonkos István, Fehér Kálmán, Gerold László, Raffai Ferenc, Utasi Csaba, Varga Zoltán, Várady Tibor, Végel László. Rovatai: *Ex libris*, *Műhely*, *Kontrapunkt*, *Centrifugális sarok*.
- ²⁶⁷ Uo.
- ²⁶⁸ *Iffúság*, 1965. január 21., 3. sz., 10. p.
- ²⁶⁹ Gerold: *i.m.* 273. p. 1992-től Veszprémben jelenik meg az *EX Symposion*, amelyet az *Új Symposion* és az *EX* című évkönyv egykori munkatársai hoztak létre. Előbb Bozsik Péter, utóbb Tolnai Ottó szerkeszti.
- ²⁷⁰ *Képes Iffúság*, 1985. május 22. (L. Domonkos István, Podolszki József és mások visszaemlékezéseit.)
- ²⁷¹ L. például: Elfogadtuk a kihívást. (Deák Ferenc interjúja Bányai Jánossal) (*Képes Iffúság*, 1966. december 30., 15. sz.) 20–21. p.
- ²⁷² Podolszki József: Vidékiesség, jugoszlávság, európaiság – harc az autonóm irodalomért (*Új Symposion*, 1975, 117–118. sz.) 1–23. p.; Podolszki József: Csodavárók (*Új Symposion*, 1980, 182. sz.) 221–226. p. Itt szükséges megemlíteni, hogy az *Új Symposion* szerkesztősége, még a Symposion-mozgalom tizedik évében pályázatot írt ki a mozgalom történetével kapcsolatos tanulmányok írására, méghozzá az alábbi öt témakörben: 1. A Symposion-mozgalom szerepe szellemi életünk megújulásában. 2. A Symposion és az *Új Symposion* társadalomkritikai tevékenysége. 3. A Symposion-nemzedékek irodalmának esztétikai újszerűsége a jugoszláviai magyar irodalomban. 4. A Symposion-nemzedékek lírája és prózája. 5. Az *Új Symposion* mint folyóirat. (*Új Symposion*, 1971. 69. sz.) Tudomásunk szerint e pályázaton nem volt eredményhirdetés.
- ²⁷³ Bosnyák István: Az indulásról, húsz év múltán (*Új Symposion*, 1981., 200. sz.) 393–398. p.
- ²⁷⁴ Losonczi Alpár: Kommentár? (*Új Symposion*, 1981., 200. sz.) 418–424. p.
- ²⁷⁵ Várady Tibor: „A Symposion-mozgalomnak nem volt egységes esztétikai arculata” (*Új Symposion*, 1981., 200. sz.) 415–416. p.
- ²⁷⁶ Gerold László: Afféle interjúválaszok, némi kesernyés utóirattal. *Új Symposion*, 1981., 200. sz., 412–414. p.
- ²⁷⁷ Bányai János: Ellenportré és búcsú a kritikától (*Új Symposion*, 1981., 200. sz.) 404–410. p.; Bányai János: Válaszlevél Végel Lászlónak (*Új Symposion*, 1968., 44. sz.) 2–4. p.
- ²⁷⁸ Végel László: Homokdombok (*Új Symposion*, 1981., 200. sz.) 399–403. p.
- ²⁷⁹ Bence Erika: *A hagyományteremtés alternatívái*. Az *Új Symposion* első nemzedéke és Domonkos István költészete. <<http://forrasfolyoirat.hu/0406/bence.html>>, letöltve: 2009.11.10.

- ²⁸⁰ Hózsza Éva: *Idevonzott irodalom. A hatvanas évek étvágyopoétikája.* (A Symposion-elmozdulásról, a falánk kapcsolatokról). <<http://www.zetna.org.yu/zek/konyvek/116/hozsa06.html>>, letöltve: 2009.11.10.
- ²⁸¹ Harkai Vass Éva: A Symposion első nemzedékének köszöntése (*Híd*, 2000., 10. sz.) 849–853. p.
- ²⁸² Szajbély Mihály: A Symposion-mozgalom lezárult története. In: Szajbély Mihály: *Álmok álmodói* (Magvető, Budapest, 1997)
- ²⁸³ Bosnyák István: *Szóakció I-II.* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1980–1982). A munka méltatásáról L. Fekete J. József: Időszerűen az irodalomról (*Híd*, 1982., 10. sz.) 1191–1195. p.; Losoncz Alpár: Symposionista önreflexió (*Új Symposion*, 1982., 209. sz.) 345–347. p.
- ²⁸⁴ Bosnyák István: *Politikai Symposion a Délvidéken. I-II.* (Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 2003–2006)
- ²⁸⁵ Tolnai Ottó: *Költő dísznózsírból. Egy rádióinterjú regénye.* Kérdező: Parti Nagy Lajos (Kalligram, Pozsony, 2004)
- ²⁸⁶ Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről* (Kalligram, Pozsony, 2005)
- ²⁸⁷ Vajda Gábor: *Remény a megfélemlítettségben. A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945–1972)* (Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2006)
- ²⁸⁸ Csorba Béla – Vékás János: *A kultúrtanti visszavág. A Symposion-mozgalom krónikája (1954–1993)* (Újvidék, 1994)
- ²⁸⁹ *Tribina Mladih 1954-1977.* Priredili: Gordana Đilas i Nedeljko Mamula (Biblioteka Polja, Novi Sad, 2004)
- ²⁹⁰ Thomka Beáta: *Az Új Symposion 50 számának bibliográfiája* (Újvidék, 1970); Polják Márta – Silling István – Szabó Márta: *Az Új Symposion repertórium 1965–1975 I-II.* (*Új Symposion*, 1976. 134–135, 136. sz.); Papp József: *Az Új Symposion repertórium 1976–1979 I-II.* (*Új Symposion*, 1980. 187, 188); Papp József: *Az Új Symposion repertórium 1980–1981* (*Új Symposion* 1983. 214. sz.); Kántor Csilla: *Az Új Symposion repertórium 1982–1983* (*Új Symposion* 1984. 5–6. sz.); Csapó Julianna – Jablonszky Ildikó: *Az Új Symposion bibliográfiája 1984–1992* (*Új Symposion*, 1992. 323–324. sz.)
- ²⁹¹ Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története 1945 után. Az ötvenes évektől máig (*Híd*, 1968. 9. sz.) 934–955. p.; Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története* (Forum Könyvkiadó – Zavod za udžbenike is nastavna sredstva, Újvidék, 1998)
- ²⁹² Bori: *A jugoszláviai magyar irodalom története.* 190. p.
- ²⁹³ Bányai János: Ellenportré és búcsú a kritikától (*Új Symposion*, 1981., 200. sz.) 404–410. p.
- ²⁹⁴ Szajbély Mihály: A Symposion-mozgalom lezárult története In: Szajbély: *Álmok álmodói.* 228. p.
- ²⁹⁵ Bence Erika: *i.m.*
- ²⁹⁶ *Uo.*